

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323.21(477)

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА КОЗАЧЧИНИ

Розкрито процес формування політичної культури козаччини у контексті історичного державотворення. Відзначено, що основні ознаки козацької політичної культури у тій чи іншій формі були успадковані українським народом та справляють певний вплив на сучасний політичний процес в Україні.

Ключові слова: політична культура, козаччина, Україна, національна ментальність.

Актуальність проблеми. За умов відродження і поступового становлення основних державно-правових інститутів України зростає інтерес до поглибленого вивчення процесів державотворення і правотворення на Українських землях у минулому. Одним із подібних процесів було виникнення і функціонування звичаєвого права. Серед джерел права на Українських землях у XVI–XVIII століттях норми звичаєвого права відігравали помітну роль. Вони виникали та формувалися в перебігу еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, що вивчали та вивчають проблеми козацької політичної культури, слід назвати В. Бебика, О. Апанович, М. Грушевського, Д. І. Дорошенка, М. Дьяконова, В. Липинського, С. Рудницького, М. Коркунова, М. Слабченка, Б. Віленського, І. Розенфельда, С. Юшкова, А. Яковлева, В. Сергієвича та ін. В дослідженнях цих учених висвітлюються різноманітні аспекти феномену козаччини та її історичного значення для теперішнього українства.

Мета статті полягає у тому, аби показати формування козацької політичної культури крізь призму тогочасного державотворчого процесу.

Виклад основного матеріалу. Відтворення української національної державності у середині XVII ст. безпосередньо пов'язано з розвитком пасіонарної (висловлюючись термінологією Л. Гумільова) верстви тогочасного українського суспільства, якою був козацький прошарок. Майже два століття української історії проходять під знаком козацького домінування.

Перші звістки власне про українських козаків належать до 1470-х років [1, с. 153]. Спочатку козацтво не виступає як певний соціальний стан, а є у більшості випадків тимчасовим господарсько-промисловим заняттям переважно молодого українського населення у «дикому полі», широких наддніпрянських степових просторах, які унаслідок монголо-татарського нашествия опинилися незаселеними.

Протягом XVI ст. із козакувавших повільно утворюється козацький стан.

Д. Дорошенко висловлював цікаві спостереження щодо політико-культурних особливостей перших козаків: «Життя серед невинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічі з ворогом, гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери. Вертаючись на зиму до своїх домівок і приносячи многоцінну добичу, зароблену працею своїх рук, або ж відняту від ворога, ці люди приносили з собою вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух “сваволі й непослушенства”, як казалося тоді. В очах мирного мешканця внутрішніх провінцій ці люди виглядали скоріш як своєвільні розбишаки, ніж звичайні звіролови й риболови. Їх боялися й стереглися» [2, с. 153].

Геополітичне межове напруження, передусім постійна загроза смерті, випадковість, терпіння в житті призводять у кінцевому результаті до формування двох іноді протилежно налаштованих ментальних типів: активного авантюрно-козацького, уособленням якого є, за висловом В. Тертички, «козак-нетяга» та «чужий-чужаниця» — традиційний селянський тип потаємного самозагибленого пасивного існування. Численне зростання та організаційне оформлення козацтва забезпечують утворення активної пасіонарної сили, здатної повести за собою представників пасивного типу і врешті-решт створити власну національну державу.

З ім'ям першого, по-справжньому популярного ватажка князя Дмитра Байди-Вишневецького прийнято пов'язувати виникнення у 1550-х роках Запорізької Січі, деревляної укріпленої фортеці на острові Хортиця за порогами Дніпра. Козаки створюють досить чітку адміністративну та військову організацію, що будувалася на стародавніх політико-ментальних традиціях. Органом адміністративного управління виступає козацький кіш на чолі з кошовим отаманом. Як і кошовий отаман, полковники, осавули, писарі, судді обирали-

ся на загальній раді. Згодом вища адміністративна влада і водночас військове командування зосереджуються у руках гетьмана Запорізької Січі. Д. Дорошенко так писав про характер процесу козацького самоврядування: «Тут, за порогами, козаки підпорядковувалися лише своїй старшині, яку самі з-поміж себе вибирали. Вічна небезпека й суворе життя виробляли у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, презирство до його втіх та розкошів. Тут, далеко від усього шляхетського, сложилося козацьке братство, де всі були рівні, і ватажок, наділений диктаторською владою, носив одягу, однакову з кожним іншим...» [2, с. 155–156].

Невдовзі Польсько-Литовський уряд був змушений конституювати козацьку верству як військових захисників південних кордонів Речі Посполитої, приймаючи на службу козаків та звільняючи їх з-під влади будь-яких місцевих можновладців. Відтак, козаки одержують локальну автономію та легітимацію власних владних інституцій. Як зазначав М. Грушевський, «вони вже й до цього вельми неохоче та слабо підкорялися всіляким владам; тепер вилучення реєстрових козаків давало відоме юридичне виправдання намаганням козацтва до повної незалежності від усіякої урядової чи панської влади» [1, с. 158]. У цей момент формуються певні анархійні настанови козацької ментальності, адже, як слушно зауважував той самий М. Грушевський, «утворюється переконання, що усякий козак за родом своїх занять вільний від всіляких влад» [1, с. 159]. Разом з тим закріплюється уявлення про козацьке братерство, про козацьку спільноту як втілення антишляхетських порядків, об'єднання рівноправних членів, що функціонує на демократичних засадах, тобто кристалізуються егалітаристські і народоправчі настанови політичного менталітету козацтва.

Козацький спосіб життя, пов'язаний з постійною небезпекою, приваблював найактивніші елементи поневоленого українського суспільства. «Була небезпека, але й була воля, і за нею йшов український нарід в небезпечне пограниччя», — писав академік С. Л. Рудницький [3, с. 61].

Наприкінці XVI ст. запорожці остаточно утворили свій уряд на чолі з гетьманом, своє звичаєве право, свій суд і намагаються з 1591 р. поширити козацький устрій і владу на всю Україну. Після 60-річної жорстокої боротьби вони досягають цієї мети під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького.

Легітимація розгалуженої системи козацько-української державності відбувається з укладанням гетьманом Хмельницьким з Річчю Посполитою Зборовського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) договорів. Згідно з цими угодами повноваження органів публічної влади закріплювалися за органами управління реєстровим козацтвом. Система цих органів складалася із трьох рівнів: генерального, полкового та сотенного.

Генеральний уряд є вищим ешеленом влади, повноваження якого поширювалися на всю територію вільної України. Понад генеральним урядом стояв взірець традиційної для українства демократичної інституції (у певному сенсі аналог колишніх племінних зборів та віча) — військова рада — збори всього війська. Її скликали для вирішення найважливіших питань соціально-політичного життя, ведення війни, виборів генерального уряду. Але поточне управління здійснював генеральний уряд у складі гетьмана та його найближчих помічників — ради генеральної старшини.

Гетьман був правителем, офіційним головою України, що наділявся широкими державними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових та судових функцій. Зборівська угода містить офіційне визнання з боку польського короля гетьмана Хмельницького як правителя України.

Отож, важливо наголосити на тому, що, виступаючи де-факто цілком суверенним правителем, гетьман Хмельницький де-юре залишався васалом польського короля. Це вельми значний момент з огляду на логіку розгортання подальших подій.

Генеральні старшини, виступаючи в ролі своєрідних козацьких міністрів, керували окремими галузями управління. Рада генеральної старшини мала такий склад: генеральний обозний — перший державець після гетьмана; генеральний осавул та хорунжий, що керували військовими справами; генеральний бунчужний, який був головним охоронцем знаків гідності гетьмана і військових з'єднань, а також виконував окремі гетьманські доручення; генеральний писар, котрий відав зовнішньополітичними стосунками і якому була підпорядкована канцелярія; генеральний суддя (спочатку один, а згодом — двоє), який очолював вищий судовий орган — апеляційну інстанцію для полкових та сотенних судів. Генеральний уряд виступає головним розпорядним, виконавчим та судовим органом козацько-української держави.

На місцях функцію поточного управління здійснювали полкові та сотенні уряди. Полковий уряд складався з полковника і полкової ради, яка обирала полкову та сотенну старшину. Полкова рада первісно мала велику вагу. В разі необхідності вона могла перешкодити свавіллю полковника і в крайньому випадку усунути його. Сотенний уряд було репрезентовано сотником та його помічниками.

У містах правили виборні міські старшини, а в селах — сільські отамани. У великих упривілейованих містах, що мали засади самоврядування на базі магдебурзького права, влада належала магістрам. У дрібних упривілейованих містах правили отамани з виборними від міського населення.

Звертає на себе увагу той факт, що усі щаблі державної влади та місцевого самоврядування, усі урядовці та чиновники були виборними і завжди повинні були тримати відповідальність перед своїм електоратом. З другого боку,

вельми показовим свідченням глибокого вкорінення демократичної домінан-ти у політичній ментальності українства козацької доби є загальний доступ до формування того чи іншого рівня влади. Як слушно зауважує В. Бебик, «простий люд України мав виборчі права і певний досвід участі у безпосередній демократії, тобто в політиці» [4].

У той же час загальний аналіз державної системи Гетьманщини, а головне процедури формування центральних органів влади виявляє певні риси недо-вершеності державного будівництва, які породжують суперечності усередині козацько-української державної організації. Йдеться про недоліки, на які звертав увагу ще М. Грушевський: «Будучи за своєю сутністю військовим, тобто обіймаючи собою лише один військовий, козацький стан, фактично гетьманське правління перетворилося у загальнодержавне і намагається зберегти за собою це значення. Гетьман розглядає себе як голову держави і роз-глядається як такий українським населенням... Між тим як військова рада представляла тільки козацький стан і, власне, не могла дати голосу у питаннях, що заторкують інші стани» [1, с. 199]. Крім того, науковець вказував на роз-виток суперечності між олігархічними прагненнями генеральної старшини та загальнодемократичними тенденціями козацького демосу, яка так вдало ви-користовуватиметься у здійсненні імперської політики московським само-державством.

Отже, ми підійшли до події, котра мала непересічне, а багато в чому ви-рішальне значення у політичній долі українства на більш як 300-річний іс-торичний строк, а саме до укладення гетьманом Хмельницьким угоди про протекторат з російським урядом у 1654 р.

Сучасні представники вітчизняного історичного істеблїшменту перекон-ливо доводять, що головною мотивацією великого гетьмана укласти згаданий договір виступало прагнення здобути необхідні гарантії збереження держав-ного суверенітету. Адже у 1648–1654 рр. Україна була васальною державою щодо Речі Посполитої, з якою знаходилася у перманентному протистоянні, намагаючись здобути повну державну незалежність. Згідно з тогочасними міжнародно-правовими нормами васальні держави виступали як рівноправні суб'єкти міжнародних стосунків, але їхня правосуб'єктність не мала міцного захисту, і тому протегування якоїсь великої країни надавало впевненості у власних силах та було запорукою збереження усїєї повноти автономії. Тому Хмельницький, виступаючи на Переяславській раді у 1654 р., запропонував козацькій громаді зробити вибір сюзерена з формально рівних кандидатур: турецького султана, кримського хана, польського короля та царя православної Росії.

Пріоритет було надано останньому з декількох причин. Основна полягає у спільній релігійній традиції, адже у ті часи релігійний чинник часто-густо

виступав складовим елементом національної свідомості. Тогочасна Російська імперія уявляла з себе найпотужнішу країну Європи, яка цілком була здатна в очах козаків гарантувати їхній самостійний розвиток. Становище васала спорідненої у релігійному, історичному, культурному планах міцної Росії убачалося найбільш прийнятним у всіх сенсах.

В історіографії існують різні оцінки державно-правових відносин між Україною та Росією після укладення договору у 1654 р. Найбільш поширеним і, на наш погляд, влучним є визначення України як держави-васала Росії. Подібної думки додержувалися М. Грушевський, М. Коркунов, М. Слабченко, Б. Віленський, С. Юшков, А. Яковлев та ін.

Відомі й інші оцінювання: це військовий союз на кшталт тих, які Україна укладала з турецьким султаном та кримським ханом (В. Липинський), особиста унія (В. Сергієвич), реальна унія (М. Дьяконов), інкорпорація (І. Розенфельд).

Погляд на Переяславську угоду 1654 р. як на возз'єднання України з Росією, першоавторство якого приписують П. Кулішу або М. Максимовичу, знайшов якнайбільше поширення у радянські часи. Проте сьогодні ця думка переконливо спростовується низкою аргументів, головними з яких є повна відсутність використання в усіх документах, котрі стосуються відомої події терміна «возз'єднання», а також реальний рівень автономії України після прийняття протекторату російського царя. Переважна більшість дослідників, які аналізували правний стан України після 1654 р. (Грушевський, Дьяконов, Коркунов, Лашенко, Мякотін, Липинський, Попов, Максимейко та ін.), одноставно визначають її суверенною державою. Щоправда, з бігом часу обсяг суверенітету поступово зменшувався.

Уже з перших же кроків українсько-російського спілкування та взаємодії наочно виступають різні політико-ментальні настанови споріднених етносів. «Непорозуміння виникли на перших же порах, коли конституційні звички українського населення зіштовхнулися з самодержавними принципами Москви», — писав Грушевський і продовжував: «Коли козацька старшина приносила за бажанням московського уряду присягу на вірність цареві, вона вимагала, аби царські послы теж присягнулися від імені царя у виконанні прийнятих їм на себе зобов'язань відносно України. На це послідувала відмова: послы заявили, що царь, як самодержець, не пов'язує себе присягою відносно своїх підданих. Ця заява привела старшину у повне недоуміння, тому що зовсім суперечила їхнім поняттям про державні (конституційні) стосунки» [1, с. 188].

Хмельницький дуже швидко відчув у сутності протилежну політико-ментальну налаштованість нового сюзерена і став шукати нових союзників, нові політичні комбінації, в яких він міг би розраховувати на підтримку і про-

ти Польщі, і проти Москви. Він поновлює союз з Туреччиною (1655 р.), потім — з Кримським ханством; наприкінці 1656 р. укладає союз зі Швецією. Але відчайдушні тактичні маневри видатного політика припинила його раптова загадкова смерть у 1657 р.

Політику дистанціювання від Москви проводить перший наступник Хмельницького на гетьманській посаді колишній генеральний писар Іван Виговський. Головним політичним досягненням нового гетьмана стає укладання славнозвісного Гадяцького трактату у вересні 1658 р. Гадяцька угода про унію України з Польщею та Литвою, котрій не судилося бути втіленою у життя, має, проте, велике значення як історичний документ, що відбиває рівень політичної культури тогочасного козацтва, його політико-ментальні орієнтири та геополітичні пріоритети. Сам факт появи Гадяцького договору виступає найкращим контраргументом, який переконливо спростовує радянську ідеологію про споконвічні мрії українців про возз'єднання з Росією. Отже, дещо докладніше про сутність цієї угоди.

Гадяцький договір передбачав перебудову польської Речі Посполитої у федерацію трьох суверенних держав — Польщі, Литви та України, яка фігурує у тексті документа під назвою Великого Князівства Руського, що, на думку І. Лисяк-Рудницького, є «вершком українського козацького історичного легітимізму» [5, с. 522]. І дійсно, використання назви, тотожної колишній Київській Русі, вказує на існування у політичній свідомості козацтва уявлень про спадкоємність їхньої держави щодо Київської Русі.

Перший пункт договору проголошував Велике Князівство Руське в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств вільною державою, яка вступає у федеративний зв'язок з Польщею і Литвою та бере участь в обранні спільного для усіх трьох країн короля.

Другий розділ Гадяцької угоди становить особливий інтерес, оскільки стосується внутрішнього устрою Великого Князівства Руського. Найвища законодавча влада мала належати Національним зборам депутатів від усіх земель країни. Вища виконавча влада зосереджувалася у руках гетьмана, який мусив обиратися на все життя всіма суспільними верствами та представниками міст України і затверджуватися королем. Важливо звернути увагу на соціальне розширення гетьманського електорату, що якнайкраще засвідчує поступовий характер розвитку політичної культури козацтва. Якщо раніше утвердився суто козацький порядок обрання гетьмана, у той час як влада останнього поширювалася, будучи загальнодержавною, на всі соціальні верстви, то тепер ця суперечність політичної системи долалася за рахунок залучення до електоральної процедури представників інших суспільних прошарків. Крім того, у другому розділі цього документа міститься положення про заснування для Великого Князівства Руського власної найвищої судової

інстанції — Судового трибуналу, діловодство якого мало здійснюватися тогочасною українською мовою. На завершення набору ознак суверенної держави передбачалося утворення власного скарбу — фінансової системи, а також власної армії.

Третій розділ Гадяцького трактату присвячувався релігійним справам. Він передбачав скасування Берестейської церковної унії 1596 р. в усіх трьох союзних державах. Православна віра мала бути зрівняна у правах із римокатолицькою і, як наслідок, у спільному сенаті мусили дістати місця православної митрополит і єпископ.

Весняне 1659 р. військове вторгнення з боку Москви, а також змова з боку старшини призвели до відставки Виговського з посади гетьмана, а отже, і до позбавлення Гадяцької угоди будь-якої юридичної сили.

Є багато підстав уважати, що невдача гетьмана Виговського з втіленням у життя Гадяцької програми виступає з огляду на подальший розвиток подій своєрідним поворотним пунктом в історії українського державотворення, адже з цього моменту велика частина України остаточно підпадає під руйнівний вплив зовсім інших політико-ментальних традицій, які, безумовно, негативно позначилися на природній еволюції політичної ментальності українства.

Гетьманування сина Богдана Хмельницького — Юрія (1659–1663 рр.), якого обрали відразу ж після відставки Виговського, в українській історіографії прийнято вважати початком занепаду козацько-української держави. 1660 р. відбувся самоподіл України на дві частини з різними геополітичними орієнтаціями — проросійське Лівобережжя та пропольське Правобережжя. У кожній частині обирали свого власного гетьмана та свій власний генеральний уряд, які відтепер фактично виступають у ролі здебільшого маріонеткових в руках Москви та Варшави. Ця сумна сторінка національної історії має непересічне значення у політичній долі українства, адже саме з цього моменту започатковується ґрунт для утворення істотних ментальних відмінностей у різних гілок українського етносу — галицької, яка підпадає під довготривалий польський вплив, та наддніпрянської, яка опиняється на ще довший строк під російським впливом.

У даний період історії, який в історіографії одержав влучну назву «Руїна», найвиразніше виявляються, за висловом Дорошенка, «найгірші — темні боки української національної вдачі» [2, с. 148].

Якнайкраще негативні властивості національного менталітету проступають у поведінці тогочасної української політичної еліти, якою одноставно вважається козацька старшина. За невеликої кількості винятків, українські провідники поголовно влаштовують вельми корисні для себе операції обміну загальнонаціональних інтересів на дворянські чи шляхетські привілеї, земельні маєтки, сумлінно вислуговуючись перед іноземною владою. Доволі чітко

виявляються такі антипатичні риси, як егоцентризм, амбітність, нехтування національними інтересами, небажання та неспроможність до консолідації, зрадництво щодо власних лідерів, підлабузництво до іноземної влади та ін. Таку рису, як доносицтво, навіть законодавчо закріплено у 19 статті Глухівського договору 1669 р., 12 статті Переяславського договору 1674 р., 10 статті Коломацького договору 1687 р. Ці статті згаданих договорів, які заключалися кожного разу між Україною і московським урядом при обранні нового гетьмана, передбачали обов'язок старшини повідомляти самодержавного сюзерена про будь-які сепаратистські намагання гетьманів.

Узагалі-то треба звернути увагу на своєрідне ставлення козацтва до власних лідерів. Іноді ставлення до своїх, обраних авторитетів виглядає щонайменше дивовижно, але згодом прямуєш до висновку, що подібне ставлення до політичних лідерів є не стільки дивовижним, скільки типовим. В. Бебик у статті «Психологія українського демократизму» описує ритуал обрання гетьмана: «Особа, обрана на козацький уряд, мусила двічі відмовлятися від виявленої честі і погоджувалася лише втретє після запрошення з тривалими умовляннями, ритуальною лайкою і погрозами. Церемонія виборів закінчувалася тим, що старі козаки клали на голову обраного жмені землі. Цей символ означав, що обраний є слугою товариства, яке наставило його своїм володарем» [4].

На наш погляд, така церемонія є символом більш глибоким, символом егалітаристського негативізму українців у ставленні до власних лідерів. В. Янів висловлює цікаве спостереження, яке, на нашу думку, якраз і відбиває сутність мотивації згаданого ритуалу: «...Успіх іншого — сусіда, товариша, знайомого — не сповнює нас радістю, але радше заздрістю, і звідти бажання знецінити чуже досягнення, звідти критиканство, яке доходить до нешляхетного стягання вниз, “зрівняловки” на найнижчого, отого сипання сміття на голову новообраного кошового. І тут нове джерело нашої неохоти визнати чужу заслугу, а вслід за тим підпорядкуватися іншій індивідуальності» [6, с. 23]. Продовжуючи це зауваження, треба зазначити, що уявлення про козацьке братерство формує як підсумок особливу прихильність до ідеї рівності, яка у свою чергу є уособленням і певних анархійних настанов козацької ментальності. «Коли в ідеї мають панувати рівність та елекція, то чому не можу я бути гетьманом чи полковником і чому маю слухати наказів інших?» — влучно відбиває характер козацького мислення В. Потульницький [7, с. 148]. Він вказує на ментальну першопричину колоніального поневолення українства: «В Україні свободу розуміли як рівність. Політична ідея визволення була висловлена в соціальному егалітаризмі: “без холопа і без пана”. Щоб позбутися своєї аристократії, український народ готовий був терпіти деспотизм московського царя, бо перед ним усі були рівні в братстві» [7, с. 147].

Висновки. Навіть побіжний аналіз сучасного політичного процесу в Україні свідчить про те, що базові характеристики козацької політичної культури у певній формі були успадковані нашим народом та справляють певний вплив на сучасний політичний процес в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – 2-е изд. – Киев : Лыбидь, 1991. – 400 с.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. Т. І / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 238 с.
3. Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України / С. Л. Рудницький. – Львів : Світ, 1994. – 416 с.
4. Бебик В. Психологія українського демократизму / В. Бебик // Україна молода. – 1992. – 18 лют.
5. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Історія філософії України : хрестоматія. – К. : Либідь, 1993. – С. 521–541.
6. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів // Літопис червоної каліни. – 1992. – № 6–7. – С. 6–8, 21–23.
7. Потульницький В. А. Теорія української політології : курс лекцій / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАЗАЧЕСТВА

Полищук И. А.

Раскрыт процесс формирования политической культуры казачества в контексте исторического государственного строительства. Отмечено, что основные признаки казацкой политической культуры в той или иной форме были унаследованы украинским народом и оказывают определенное влияние на современный политический процесс в Украине.

Ключевые слова: *политическая культура, казачество, Украина, национальная ментальность.*

THE POLITICAL CULTURE OF THE COSSACKS

Polishchuk I. A.

It reveals the process of forming a political culture of the Cossacks in the context of the historical state. It is noted that the basic features of the Cossack political culture in one form or another have been inherited by the Ukrainian people and have some influence on the current political process in Ukraine.

Key words: *political culture, Cossacks, Ukraine, national mentality.*

